

НАЦІОНАЛЬНА АКАДЕМІЯ НАУК УКРАЇНИ
ЦЕНТРАЛЬНА НАУКОВА БІБЛІОТЕКА
ім В.І. ВЕРНАДСЬКОГО

На правах рукопису

ГАЛЬЧЕНКО Олена Михайлівна

Оправа українських рукописних книг та
стародруків
як об'єкт кодикографії

05.25.04 — *книгознавство*

Автореферат
дисертації на здобуття наукового ступеня
кандидата історичних наук

Київ — 1994

Дисертацією є рукопис.

ЛННБ України ім.В.Стефаника

00778566 (\$)

Робота виконана в Інституті рукописів Національної Академії Наук України бібліотеки ім.В.І. Вернадського

Науковий керівник:

Доктор історичних наук,

ст. науковий співробітник — Дубровіна Любов Андріївна

Офіційні опоненти:

1. Доктор філологічних наук,

професор

— Пещак Марія Михайлівна

2. Кандидат історичних наук — Ковальчук Галина Іванівна

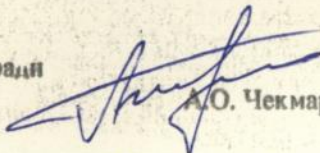
Провідна організація — Інститут української археографії
Національної Академії Наук України, м.Київ

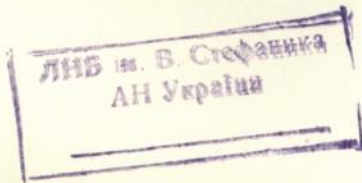
Захист відбудеться «21» червня 1994 року о 14⁰⁰ годині на засіданні спеціалізованої ради Д 01.31.01, по захисту дисертацій на здобуття наукового ступеня доктора наук (кандидата наук) у Центральній науковій бібліотеці ім.В.І. Вернадського Національної Академії Наук України за адресою: 252039, Київ, просп. 40-річчя Жовтня, 3.

З дисертацією можна ознайомитися в Центральній науковій бібліотеці ім.В.І.Вернадського Національної Академії Наук України за адресою: 252039, Київ, просп. 40-річчя Жовтня, 3.

Автореферат розіслано «20» червня 1994р.

Вчений секретар спеціалізованої ради
кандидат економічних наук

А.О. Чекмарьов

48-30.230
Актуальність теми дослідження. Оправа є невід'ємною та важливою складовою частиною книги. Вона з'являється одночасно з виникненням книги у формі «кодексу» на початку нашої ери, і надалі їх доля стає нерозривною. Виконуючи функцію зберігання тексту від пошкоджень, оправа одночасно несе в собі функції естетичного впливу на читача та тісно пов'язана із змістом рукописної книги, її структурою та оздобленням, а також із загальним розвитком мистецтва, науки і техніки.

Оправа є своєрідним історичним джерелом, що потребує спеціальних методів дослідження та аналізу походження, структури, технології та мистецтва оздоблення. Особливого значення історико-кодикологічне та книгознавче вивчення оправи набуває в умовах недостатньої розробки проблем української книжно-рукописної культури. В свою чергу, дослідження історії оправи в контексті книжної культури роблять певний внесок у вивчення загальних проблем історії українського суспільства, його середньовічної культури, освіти та науки.

Вивчення історії книги та самого процесу створення рукописних книг і стародруків як об'єктів матеріальної та духовної культури – тема, до якої часто зверталися дослідники, оскільки книга акумулює різні аспекти духовного розвитку суспільства. Проте питання історії та технології оправлення рукопису висвітлювалися лише в загальних рисах. Основна увага, як правило, приділялася опису окремих кодексів і стародруків, оздобленню оправ. Конструктивно-технологічні особливості оправ досліджувалися лише реставраторами давніх книг.

У 60-70-х роках ХХ ст., у зв'язку з формуванням самостійного історичного напрямку в книгознавстві, радянські історики П.Н.Берков, О.О.Сидоров, О.С.Милыніков, С.П.Луппов, М.М.Розов, Б.В.Сапунов у своїх статтях поставили на порядок денний необхідність вивчення оправи як самостійного підрозділу історії книжності. Виникнення та розвиток науки кодикології та її камеральної галузі кодикографії, які розглядають оправу як складову частину кодексу і як об'єкт книгознавчого та джерелознавчого аналізу, сприяли новому комплексному підходу до поняття оправи і розвитку методів її дослідження в контексті історії книги.

На сучасному етапі розвитку джерелознавчих та книгознавчих наук вивчення оправи відокремлюється в самостійну допоміжну науку кодикологічного та книгознавчого циклів – «бібліопегістику» (або «бібліопегію»)¹.

¹ *Книговедение. Энциклопедический словарь* – М., 1982. – С. 254; *Шамурин Е. И. Словарь книговедческих терминов для библиотекарей, библиографов, работников печати и книжной торговли.* – М., 1958. – С. 31.

що розглядає проблему еволюції оправи в історичном у контексті.

Метою дослідження є формування науково-методичних основ опису оправи як об'єкта бібліопегістики і складової частини кодексу та стародруку, і на цій базі – створення структури кодикографічного аналізу оправи. Робота спрямована на розробку універсальної методики, яка відображала б аналіз сучасного матеріального стану оправи, могла б допомогти фахівцям у реконструкції її первісного вигляду, що, в свою чергу, дозволить зібрати емпіричний матеріал стосовно найдрібніших деталей технології оправи, її матеріалу, мистецтва та історії.

Основним завданням вивчення оправи є:

проведення структурно-функціонального аналізу оправи як об'єкта матеріальної та духовної культури та визначення основних елементів структури оправи і технологій опракування в процесі історичного розвитку;

розробка методичних рекомендацій щодо кодикологічного опису та встановлення достовірних ознак у датуванні часу створення оправи;

формування рубрик для формалізованого опису, який зможе бути придатним для автоматизованих технологій обробки даних;

визначення термінологічного апарату української бібліопегістики у розділі кодикографічного аналізу та опису кодексів і стародруків.

Предмет дослідження – структура оправи рукописної книги та стародруку як історичний факт матеріальної та духовної культури середньовічного суспільства. Оправа розглядається як самостійна система і, в той же час, – складова частина кодексу та стародруку, що має свою конструктивно-технологічну форму і виконує важливі функції в системі “книга”.

Теоретичні засади та методологічну основу бібліопегістики ми сприймаємо, перш за все, в контексті науково-джерелознавчого і книгознавчого вивчення технології та функцій оправи як невід'ємної частини рукописної книги і раннього стародруку, через систему кодикографічного описування та аналізу кодексів і стародруків, які за своєю технологією були дуже близькі до рукописно-книжних традицій. В основу дослідження покладені результати історіографічного вивчення проблеми та історико-кодикологічний аналіз понад 600 рукописних книг і стародруків, значну частину яких складали пам'ятки XIV-XVIII ст., переважно східнослов'янського, зокрема українського, походження з фондів Інституту рукопису та Інституту української книги ЦНБ ім В.І. Вернадського НАН України. До вивчення залучалися методичні матеріали як вітчизняних, так і зарубіжних досліджень в галузі бібліопегістики. Для всебічного розгляду проблеми історії оправи у пропонованій роботі були

використані методи структурно-функціонального, джерелознавчого та історико-кодикологічного аналізу.

Наукова новизна дослідження. Українська кодикологія та кодикографія як напрями науки про історію книги тільки зароджуються. Вперше справа розглядається як складова частина кодексу і стародруку в її матеріально-конструктивній формі і функціональному змісті, пропонується система кодикографічного аналізу оправи, подається структура комплексного опису оправи в цілому та її елементів зокрема, визначається термінологія всіх складових частин книги. Схема опису оправи формалізована та пристосована для комп'ютерних технологій.

Науково-практичне значення дослідження. Визначені структура і функції оправи як невід'ємної частини книги та запропонована детальна схема кодикографічного опису для істориків книги, археографів, кодикологів. Розроблено загальний понятійний апарат для української бібліопегістики, встановлені основні дефініції.

Оправа як поліфункціональне історичне джерело несе у собі численні дані, зокрема, про місце та час створення, побутування й долю рукописної книги і стародруку. Тому у роботі запропоновано методики аналізу і опису оправи не тільки для використання їх у історичному книгознавстві, кодикології та мистецтвознавстві, але й для фахівців у галузі спеціальних джерелознавчих наук, які вивчають історичне минуле через аналіз рукописних книг (наприклад, палеографії, археографії, історичного музикознавства, текстології, інкунабулознавства тощо), для реставраторів і поліграфістів. Дані, зібрані в роботі, покладені в основу методики опису оправи як українських рукописних книг, так і взагалі східнослов'янських.

Апробація результатів роботи. Основні положення і висновки дисертації викладено у 7 публікаціях та виголошено у доповідях на наукових конференціях: "Исследования, реставрация и консервация средневековых рукописных памятников (Москва, 1989)", "Перспективы развития библиотечного дела в Украинской ССР (Киев, 1990)", "Библиотека – Информатизация – Наука (Киев, 1991)", "Наукова бібліотека в сучасному соціокультурному контексті (Київ, 1993)".

Автор бере участь у проєкті Державного комітету з питань науки та технологій "Реєстр української рукописної книги". В межах проєкту як один з основних виконавців бере участь у розробці методологічних аспектів пошуку та залучення до наукового обігу інформації про рукописні книги і створенні дескриптивних стандартів на опис кодексів для автоматизованого банку даних.

Окремі розробки були покладені в основу автоматизованої інформаційної системи "Кодекс", що створена в Центральній науковій бібліотеці ім. В.І.Вернадського НАН України.

Дисертація складається з передмови, трьох розділів, заключення, списку використаної літератури та додатків у вигляді ілюстративного матеріалу.

У *Передмові* обґрунтовуються актуальність теми дисертації, визначаються об'єкт та предмет дослідження, формулюються мета і завдання, аналізується ступінь наукової розробки проблеми, характеризується джерельна база, наукова повизна і практична значимість дисертації.

Методологічну основу бібліопегістики ми сприймаємо, перш за все, в контексті науково-джерелознавчого вивчення технології та функцій оправи як невід'ємної частини рукописної книги і раннього стародруку, через систему кодикографічного описування і аналізу кодексів та стародруків, які за своєю технологією були дуже близькі до рукописно-книжних традицій. Спеціальна наука кодикологія та її камеральна галузь кодикографія вивчають методи та види наукового аналізу рукописної книги як інформаційно-культурологічної системи на основі всіх її складових, тобто її форму, зміст та долю². На нашу думку, кодикографічний аналіз є необхідним етапом і основою для розгортання серйозних досліджень в галузі історії книги і бібліопегістики як науки. Методи кодикографічного аналізу цілком можуть бути поширені і на вивчення стародруків, які на першому етапі і зовні, і конструктивно наслідували рукописну книгу.

У *першому розділі* "Історіографічний огляд проблеми: вивчення оправи рукописних книг та стародруків у Західній Європі, Росії та Україні" розглядається історія вивчення оправи, починаючи від XIX ст., як самостійне питання і в контексті розвитку археографії.

Початок вивченню мистецтва середньовічної оправи було покладено в другій половині XIX ст. західноєвропейськими манускриптознавцями. Але власне систематичні дослідження оправи як самостійного об'єкта матеріальної культури та невід'ємної частини кодексу починаються в середині XXст. (Е.Дьель, П.Гасноль, Л.Мішон, Г.Поллард, Б.Реджемортер, Ф.Стінбок, Ж.Везін та ін.). І, як наслідок, був нагромаджений величезний емпіричний матеріал, що заклав підвалини

---

² Дубровіна Л.А. Кодикологія та кодикографія української рукописної книги. – К, 1992. – С.12

для наукового обґрунтування бібліоєгістики.

Історії південнослов'янської оправи, розробка якої почалася в 50-х роках ХХ ст., присвячені дослідження сербської (В.Секулич, Б.Мошин, Б.Радойкович, Б. Реджемортер, З. Янц, Л.Васильєв) та болгарської (П.Атанасов, Б. Райков) оправ.

Щодо історії оправ східнослов'янського походження (ХІ-ХVІІІ ст.), створених на території, яку займають сучасна Україна, Росія та Беларусь, то вона й досі є найменш вивченою сторінкою в загальній історії інтролігаторства.

У Росії перші спроби спеціального дослідження давньоруської оправи були присвячені окладу Мстиславова євангелія³. Нещодазі, аж до останнього часу, саме окладним оправам як видатним пам'яткам ювелірного мистецтва приділяється значна увага. Початок вивчення побутових оправ та інтролігаторської лексики був покладений роботами П.К.Симони⁴. Йому належать перші в Росії методичні рекомендації по опису оправ, що не втратили своєї актуальності й нині.

У дореволюційний час короткі відомості стосовно історії оправи зустрічаємо в роботах Д.О.Ровинського, С.К.Богоявленського, В.Є.Румянцева, А.А.Покровського, А.Ф.Ізюмова.

Після революції вивчення оправ як складової частини історії східнослов'янської книжності фактично занепадає. Відродження інтересу до інтролігаторської справи пов'язане з серединою ХХ ст. та з ім'ям видатного дослідника рукописної книги С.О.Клепікова. Його праці відкрили нову сторінку в дослідженні давньоруських та російських оправ і стали фундаментом, на якому базуються наші сучасні знання про давні східнослов'янські оправи. На матеріалах рукописного зібрання Троїце-Сергієвої Лаври ним була укладена періодизація розвитку інтролігаторства на російських землях, зроблена спроба систематизації побутових оправ кінця ХV - першої пол. ХVІІ ст. згідно з особливостями конструкції, зовнішнього оформлення та розташування оздоб-

---

³ Филимонов Г. Археологические исследования по памятникам. Оклад Мстиславова евангелия. Разбор древнейших фишифтей в России. – М., 1861.

⁴ Симони П.К. Опыт сборника сведений по истории и технике книгопереплетного искусства на Руси, преимущественно в до-петровское время, с ХІ по ХVІІІ столетие включительно: Тексты - Материалы - Снимки. – СПб., 1903. – (ПДПИ, СХХІІ); Симони П.К. К истории обихода книгописца, переплетчика и иконошного писца при книжном и иконошном строении: Материалы для истории и техники книжного дела и иконописи, извлеченные из русских и сербских рукописей и других источников ХV-ХVІІІ ст. – СПб., 1906– (ПДПИ, СLХІ).

лень на кришках оправ, обґрунтовані принципи їх датування і локалізації, закладені основи наукового опису оправ. Виданий ним альбом орнаментальних прикрас залишається єдиним посібником з історії східнослов'янської оправи⁵.

Вивченням та дослідженням окладів як зразків мистецтва слов'янських рукописів займалися Ю.О.Олсуф'єв, Б.О.Рібаков, Т.Ухова, Л.Писарська, М.М.Постнікова-Лосєва, Т.Н.Протас'єва, В.Г.Пуцко, Т.В.Ніколаєва, А.В.Риндіна та ін. Їх роботи стали значним внеском у розробку історії розвитку декоративних принципів оздоблення на престольних євангелій.

- Вивченню прикрас ранніх східнослов'янських оправ, а саме кодикологічному аналізу рукописів Софійсько-Новгородської бібліотеки⁶, були присвячені роботи О.М.Шварц. Важливі висновки О.М.Шварц торкалися і візантійського впливу на давньоруські оправи⁷.

Деякі відомості про інтролігаторство в монастирях Російської Півночі наводяться в роботах М.В.Кукушкіної. Докладно описує процес створення оправи та наводить фотографії інструментарію М.М.Покровський. В статтях М.І.Слуховського знаходимо цінні відомості про соціальне походження та положення інтролігаторів XVI-XIX ст. Е.Лауцявічюс характеризує оздоблення книжних оправ XV-XVIII ст. в бібліотеках Литви. Е.Валком-Фалком було проведено порівняльний аналіз конструктивних ознак грецьких та слов'янських оправ.

Цінний фактологічний матеріал стосовно конструктивних особливостей оправ був зібраний також реставраторами давніх книг.

Важливий внесок у роботу по вивченню спеціальної лексики інтролігаторського мистецтва XVI-XVIII ст. за рукописними джерелами зроблений В.В.Калугіним. Ним досліджувалися рукописні джерела, що мають відношення до історії інтролігаторства в Росії, а також опубліковані маловідомі джерела XVII-XVIII ст. – професійні «указы» з техніки

---

⁵ Клепиков С.А. Орнаментальные украшения переплетов конца XV - первой пол. XVII веков в рукописях Троице-Сергиева монастыря // Зап. ОР / ГБЛ. – М., 1960. – Вып. 22. – С. 57-73. – (Приложения: Альбом орнаментальных украшений переплетов рукописных собраний. – С. 313-465).

⁶ Шварц Е.М. Новгородские рукописи XV в.: Кодикологическое исследование рукописей XIV в. Софийско-Новгородского собрания ГПБ им.М.Е.Салтыкова-Щедрина. – М.; Л., 1989. – С.30-61.

⁷ Шварц Е.М. О византийском влиянии на русский переплет // ВИД. – 1991. – №23. – С. 169-181.

та «росписи» інтролігаторських інструментів. На підставі досліджених джерел ним був складений короткий словник і: тролігаторських термінів і понять⁸.

Українська бібліопегістика бере свій початок з робіт відомих вчених України, написаних у першій чверті ХХ ст. Так, статті Д.М.Щербаківського⁹ були присвячені вивченню українських окладних оправ київських золотарів ХVI-XIX ст.; повідомлення К.В.Широцького¹⁰ торкалися характерних особливостей фарбування шкір, тканин та паперу, що використовувалися на Україні для покриття кришок оправ у ХVI-XVII ст.; В.Л.Модзалевський¹¹ дав короткий огляд розвитку інтролігаторства на Україні, використовуючи архівні матеріали, що зберегли відомості про декого з українських інтролігаторів. Важливою і для сучасного дослідника підносних та побутових оправ лишається робота П.Курінного, що присвячена історії інтролігаторської майстерні Києво-Печерської Лаври ХVII-XVIII ст.¹²

У 60-70-ті роки на Україні вийшли лише дві статті з історії оправи: огляд В.К.Сіверської про оправи актових книг ХV-XVII ст. м. Львова¹³ і робота Е.Й.Ружицької¹⁴, присвячена львівським інтролігаторам ХV-першої пол. ХVIII ст., їх цеховим порядкам, соціальному та економічному становищу.

Отже, з упевненістю можна сказати, що бібліопегістика в ук-

---

⁸ Калужин В.В. Вопросы описания древнерусских обиходных переплетов: Словарь специальной лексики переплетного дела // Методические рекомендации по описанию славяно-русских книг т. – М., 1990. – Вып. 3. – С. 201-245.

⁹ Щербаківський Д. Золотарська оправа книжки в ХVI-XIX століттях на Україні // Бібліологічній вісті. – К., 1924. – № 1/2. – С. 101-113; Щербаківський Д. Отправа книжок у Київських золотарів ХVII-XVIII ст. – К., 1926. – 52 с. з іл. – (окремий відбиток з 1-го тому «Тр. УНІК»).

¹⁰ Широцький К.В. Кольорові папери // Книгарь. – К., 1918. – Ч. 2/13. – С. 691-694; Широцький К.В. Наше стародавнє інтролігаторство // Книгарь. – К., 1919. – Ч. 17. – К. 1031-1036.

¹¹ Модзалевський В.Л. Дещо про давніх інтролігаторів // Наше минуле. – К., 1918. – Ч. 2. – К. 1675 - 1676.

¹² Курінний П. Лаврські інтролігатори ХVII-XVIII ст. – К., 1926. – С. 5-39. – (Окремий відбиток з 1-го тому «Труди УНІК»).

¹³ Сіверська К.Б. Мистецтво оправи книг на Україні в ХV-XVII ст. // І. горичій джерела та їх використання. – К., 1966. – С. 280-285.

¹⁴ Ружицький Е.Й. Львівське палітурництво ХV-1 зршої половини ХVIII ст. // Середні віки на Україні. – К. 1973. – Вып. 2. – С. 138-149.

раїнському книгознавстві лише зароджується, і переважна більшість досліджень носить описовий характер. Однією з найголовніших причин такого відставання є відсутність методологічного підходу та методичного інструментарію дослідження української оправи та її опису як методу наукового пізнання. Методика опису оправ, запропонована С.О.Клепиковим для "Зведеного каталога слов'яно-руських рукописів, що зберігаються в СРСР"¹⁵, потребує уточнення через те, що деякі з його висновків, які спиралися на дослідження рукописного зібрання Троїце-Сергієвої Лаври, виявилися хибними. Серед численних описів рукописних книг, в яких наводиться короткий опис оправи, лише в роботах С.О.Клепикова та Я.М.Щапова була зроблена спроба опису сюжетів оздоблення.

Розробка проблем наукового обґрунтування і створення методик комплексного історико-кодикологічного аналізу техніки та мистецтва оправи, що базуються на структурному аналізі оправи рукописної книги та стародруку як складової частини книги, на нашу думку, є на сучасному етапі найважливішою проблемою української бібліопеґістики.

У другому розділі "*Оправа як складова частина кодексу і стародруку: її функції та етапи розвитку*" оправа розглядається як складова частина кодексу та книжки, аналізується її структура і функції в історичній ретроспективі. Подається короткий огляд історії виникнення книги у формі кодексу та детальна схема опису оправи, яка була опублікована у складі кодикологічної моделі структури формалізованого опису рукопису¹⁶.

За час свого існування рукописна книга зазнала в своєму розвитку багато змін, перш ніж рукопис набув сучасної форми. Історія людства знає декілька форм рукописної книги: сувій, поліптих, потхі, гармоніка та кодекс. Сувій є найдавнішою і найпоширенішою формою книги. Ним користувалися копти, античні греки та римляни, народи Близького Сходу та Центральної Азії. Форми гармоніки та потхі не отримали широкого поширення і більш властиві для локальної книжної традиції. Виникнення форми кодексу пов'язано з відкриттям пергамену. Найдавніші з відомих нам кодексів відносяться до початку першого тисячоліття і пов'язані з коптською культурою. Вже з перших кроків свого існування оправа несе в собі дві функції: охоронну та естетичну. Вся подальша іс-

¹⁵ Клепиков С.А. Описание древних обиходных переплетов // Методические рекомендации по описанию славяно-русских рукописей для сводного каталога рукописей, хранящихся в СССР. – М., 1976. – Вып. 2. – С. 51-77.

¹⁶ Дубровіна Л.А. Гальченко О.М. Кодикографія української та східнослов'янської рукописної книги і кодикологічна модель структури формалізованого опису рукопису. – К, 1992.

торія оправи – це копіткий шлях удосконалення та розвитку її форми та функції.

Так в період раннього феодалізму функції зберігання кодексу були найголовнішими, тому високий розвиток мистецтва оправи все ж був підпорядкований охоронній функції. В період Відродження стає пануючою естетична функція оправи (особливо в Західній Європі).

Технологія створення східнослов'янської оправи практично не досліджувалася, оскільки вивчення конструкції повинно базуватися на великому емпіричному матеріалі, якого виявилось надто мало, коли справа торкнулася східнослов'янських оправ. Стати в пригоді міг би досвід реставраторів, проте характер їх роботи не дав їм змоги обробляти великі книжні масиви.

На сьогодні мова йде лише про загальні тенденції в історії оправи. Можна стверджувати, що в східнослов'янських землях існували дві технологічні школи інтролігаторства, що були пов'язані з культурними впливами різних традицій. Хронологічно це виглядає так: 1. X ст.-перша пол. XVI ст. – час основного впливу візантійської книжної інтролігаторської традиції; 2. Друга пол. XVI ст.-середина XVIII ст. – зміна технологій і вплив західноєвропейської традиції. Поява гражданської оправи в XVIII ст. була пов'язана з розвитком книжної справи, поширенням і розповсюдженням книг та здешевленням технологій.

Спроби поглибити класифікацію розвитку російських та українських оправ (С.О.Клепиков, О.М.Шварц, П.Курінний), на жаль, були здійснені на обмеженому масиві матеріалу і лише з мистецтвознавчої точки зору. Тільки розширення джерелознавчої бази може внести серйозні корективи в набуток попередників.

Розробка методологічного підходу та комплексної методики аналізу оправи як складової частини кодексу, визначення термінів та дефініцій (які в багатьох випадках потребують уточнення) дозволять розпочати копітку роботу по збиранню необхідного матеріалу для цього. Наявність великих масивів інформації – запорука створення загальної картини розвитку українського інтролігаторства в контексті історико-культурного розвитку суспільства, рукописної та книжної культур.

Бібліопегістика як наука, на нашу думку, концентрує свої завдання у сфері вивчення через форму та зміст проблем походження, призначення та історії кодексу. Ми розглядаємо період історії книги, що був пов'язаний з оправою як складовою частиною кодексу і стародруку.

Зовнішня та внутрішня структура оправи знайшла відображення у її формі, що характеризується протяжністю в просторі і часі і складається

з декількох компонентів: “кришки”, “покриття”, “блок”, “форзац”, “фурнітура”, “оздоблення”.

Під зовнішньою кодикологічною структурою ми розуміємо зовнішню побудову та розташування матеріальних компонентів кодексу, що зберігають його цілісність. Внутрішня структура – це принципи організації та передачі інформації кодексу для вираження його змісту. Основними структурно-матеріальними і структурно-інформаційними компонентами опису оправи, перш за все, є: 1. Розмір оправи; 2. Загальнотехнологічний тип оправи; 3. Кришки та покриття оправи; 4. Покриття кришок або блока; 5. Блок (особливості комплектування, каптал, обрізи); 6. Форзац; 7. Фурнітура; 8. Оздоблення оправи.

Ці матеріальні компоненти зовнішнього вигляду визначають і поняття *внутрішнього змісту* підсистеми «оправа», який характеризується через: Датування оправи (період, століття, десятиліття, точна дата); Походження (локалізація, майстри, майстерні, реставратори); Вигляд (первісна, непервісна, виготовлена заново, реставрована, використана оправа іншого рукопису, відновлена, реконструйована); Технічну класифікацію оправи (тип, враховуючи призначення та походження, вид, підвид тощо); Стиль оздоблення (мистецтвознавча характеристика).

При створенні розгорнутої структури кодикографічного опису необхідно брати до уваги та доскіпливо вивчати технологічні процеси виготовлення оправи, що у найбільш узагальненому вигляді розпадаються на декілька послідовних етапів і в загальних рисах не змінювалися до XVII ст.

У третьому розділі *“Східнослов'янська оправа як об'єкт бібліопегійного аналізу: принципи та структура наукового опису”* розглянуті питання методології та методики бібліопегійного аналізу: принципи і структура наукового кодикографічного опису і основні елементи технологічних змін в часі. Рубрики структури мають свої дефініції і пояснення. Конструктивно-матеріальні елементи структури розміщені на рисунках в додатку, що дозволяє проілюструвати дуже важкий для визначення специфічний матеріал опису.

Книги в формі «кодексу, незалежно від місця створення, мають спільні складові структурні елементи. Найбільш істотними є оправа, форзац та книжний блок – структурні частини, що визначають верхній ієрархічний рівень структури книги як явища.

Оправа – це зовнішня оболонка книги (тверда або м'яка), призначена для захисту від пошкоджень з'єднаних в одне ціле (блок) акрушів рукописної (або друкованої) книги.

Книжний блок – сфальцьовані в зшитки аркуші книги (або пачка окремих аркушів), що підібрані за номерами та скріплені між собою для оправлення в оправу або палітурку.

Особливе місце серед елементів книги займає форзац, що з'являється дещо пізніше, за часів появи книгодрукування.

Форзац – складений навпіл аркуш паперу або конструкція з двох аркушів, з'єднаних смужкою тканини, що розміщується між кришками оправи та блоком книги. Однією частиною (вільний аркуш форзаца) кріпиться до першого та останнього зшитків блока, а другою частиною (приклеєний аркуш форзаца) – до звороту верхньої та нижньої кришок оправи. Книгознавці часто використовують як тотожні поняттю «форзац» терміни «защитные листы» або «переплетные листы».

За матеріально-конструктивними елементами оправа може бути розподілена на кілька типів, пов'язаних з формою і технікою обробки кришок та характером покриття. Залежно від наявності або відсутності кришок, оправи поділяються на тверді та м'які.

Кришки в східнослов'янських оправах до XVIII ст. робилися звичайно з дерева. На початку XVIII ст. на Україні, а в останній чверті XVIII ст. і в Росії для кришок починають застосовувати картон. З XVIII ст. кришки для оправ побутових та світських книг на всіх східнослов'янських землях роблять лише з картону. Дерев'яним кришкам оправ надавалася певна конфігурація, яка для різного часу мала власні конструктивні особливості, що до деякої міри пов'язані з розмірами кришок, тобто з наявністю або відсутністю кантів. Всього для східнослов'янської оправи можна виділити п'ять типів дерев'яних кришок.

I тип (XII - початок XIV ст.): розмір кришок збігається з розміром аркушів книжного блока. Ребра кришок лишалися гладкими.

II тип (друга пол. XIV ст. - перша пол. XVI ст.) – на ребрах кришок з'являються жолобки. В східнослов'янських та південнослов'янських оправах зустрічаються жолобки двох видів: перший – жолобки йдуть по ребрам дошки паралельно верхньому, бічному та нижньому обрізам, створюючи в місцях перетину (в зовнішніх кутах дошки) конусоподібне заглиблення, другий – жолобки займають не всю довжину ребра, а тільки частину, тобто прериваються, не досягаючи кілька сантиметрів до зовнішніх кутів ребер. В цьому випадку кінці жолобків можуть закінчуватися по-різному: конусоподібно, разгалуженням, напівзакруглено.

III тип (XVI-XVII ст.) – проміжна стадія між кришками, обрізаними врівень з блоком і виступаючими за блок, тобто з кантами. Конфігу-

рація ребер кришок незвичайна – в середній частині ребер під кутом близько 70° розташовані вимки довгастої форми, не відомі по інших оправам. Виявлено лише дві оправы з кришками цього типу, тому встановлені нами хронологічні рамки потребують подальшого уточнення.

IV тип (друга пол. XVI – XVII ст.) – кришки стають більшими за розмірами, ніж аркуші рукопису, тобто виступають за блок над обрізами, утворюючи так звані канти. З зовнішньої сторони дошки по краям в середній частині розміщені скоси, що йдуть під кутом десь близько 45° до її зовнішнього краю, довжина скосів коливається і становить 2/4 або 3/5 від довжини (ширини) кришки. Кришка біля корінця тонша ніж біля бічного обрізу через те, що похило скошується до нього. Біля обрізів дошка була ширша за книжний блок на 10 мм, із звороту дошки ці виступи (канти) скошувалися приблизно під кутом 45°.

У тин. У XVII-XVIII ст. з'являється видкришок, що відрізняється від попередніх тільки відсутністю скосу з зовнішнього боку дошки.

У кінці XVII ст. на зміну дерев'яним кришкам приходять картою. Специфіка матеріалу визначила те, що для картону поняття «конфігурації» практично відсутнє.

Законструктивним типом покриття оправы поділяються на суцільні та складені. Основними матеріалами, що застосовували для покриття були: шкіра – свиняча (переважно XII-XV ст.), теляча (переважно XV-XVIII ст.), козяча тощо, тканини (оксамит, атлас, шовк, полотно тощо); різнокольоровий папір (XVIII-XIX ст.). Вивчення матеріалу покриття дуже важливе для історії оправы, але можливе при умові розвитку спеціальних матеріалознавчих досліджень.

Складові книжного блока, що потребують детального аналізу, – це шиття та кріплення блока до кришок, каптали й обрізи.

Шиття блока – спосіб кріплення зшитків або окремих аркушів книжного блока нитками або дротом в одне ціле. Шиття дротом з'являється в XIX ст. До цього часу всі види книжної продукції шилися тільки нитками (спочатку льняними, конопляними, шовковими, а пізніше – бавовняними).

За нашими спостереженнями, для найдавніших східнослов'янських рукописів XII-XIV ст. характерним є шиття «ланцюжком», що прийшло до нас разом з грецькою технологією оправлення книг, та на широкому реміні, розрізаному посередині (розріз не доходив до країв реміня на 30-40 мм). Масове застосування шиття на шпурах відноситься до XV ст., незалежно від того, що окремі рукописи невеликого формату, зшиті цим способом, відомі і раніше. В другій пол. XVI ст.

шиття «лапцожком» поступається шиттю на шнурах, а остаточно зникає на східнослов'янських землях на початку XVII ст. Починаючи з XVII ст., переважаючим способом на східнослов'янських землях стає шиття на шнурах (одипарних та подвійних).

Для деяких видів шиття на корінцях зшитків попередньо робили спеціальні отвори – зарубки (для пергаментних) та пропили (для паперових) рукописів. Наявність зайвих зарубок, пропилів і проколів (утворювалися в процесі зшивання) в зшитках є важливою вказівкою на те, що шиття не є первинним. Для зшивання блока як реміні застосовували смужки шкіри (сириці), пергамену, а в XIX-XX ст. – смужки тканини (частіше коленкор, ледерин) та кіперіну стрічку. Для шнурів в основному застосовували товсту (до 5 мм завтовшки) добре скручену конопляну мотузку або пасмо ниток, скручених в саморобний шнур, тобто джгут. Для самого процесу шиття застосовували льняні, бавовняні та шовкові нитки. В найдавніших рукописних книгах блок зшивали льняними нитками.

Наводяться найбільш вживані способи кріплення дерев'яних кришок до блока, які зустрічаються протягом XII -поч. XVIII ст. і тісно пов'язані із змінами видів шиття та матеріалом кришок оправи.

Дуже детально розглядаються оздоблення обрізів, які полегшували перегортання сторінок, запобігали проникненню пилу в середину блока та сприяли зберіганню аркушів книги. Досить незначна частина давніх книг зберегла свої первинні обрізи. Значну частину рукописних книг у процесі свого побутування опрацьовували по декілька разів. Поля аркушів таких рукописів зменшилися на 2, а іноді і на 3 см. Дуже багато давніх книг були зіпсовані при повторному обрізуванні. Фарбування обрізів досягло великої майстерності в XVII-XVIII ст. Залежно від обробки, обрізи можна розділити на декілька основних (найбільш часто вживаних) груп: торшонований обріз, фарбовані, золоті, розмальовані та комбіновані обрізи. Види обрізів можуть стати важливою ознакою походження книги, тому в дисертації наводиться коротка характеристика кожного із зазначених видів обрізів.

Каптал служив не тільки для додаткового скріплення зшитків книжного блока, але й для захисту від зминання кромки блока під дією маси книги, а також запобігав врізуванню ниток в краї зшитків біля корінця при шитті. За серцевину капталу правили смужки шкіри або шнур з натуральних волокон (конопля, льон), кінці яких закріплювалися на кришках оправи. Каптал як елемент книги практично не досліджувався, тому йому приділяється велика увага в цьому дослідженні.

Перші каптали випліталися на книжному блоці, але з часом (з кінця XVII ст.) вони починають плестися окремо від блока і потім наклеюються на нього. В XVIII ст. каптал фактично втрачає своє первісне охоронне значення і перетворюється в елемент художнього оздоблення книги. Більш того, на зміну традиційним видам капталів у XIX ст. приходять каптальна тасьма, що виробляється фабричним способом.

Найдавніші з капталів, що дійшли до нашого часу на східнослов'янських рукописах, мали вигляд смужки шкіри (або шнура), яка щільно обшивалася (обпліталася) льняними нитками, і кінці якої закріплювалися на коротких ребрах кришок. Каптал виступав над ребрами кришок. Такий каптал отримав назву каптал з «губочками» (XI-поч. XVII ст.). Каптали, що зустрічаються на східнослов'янських рукописних книгах, можна розділити на 4 групи: ткані, плетені, прості та каптальна тасьма. Виходячи із зовнішніх відмінностей, кожна група, в свою чергу, може ділитися на підгрупи. Останні дві групи характерні для книги кінця XVIII-XIX ст.

Форзаци на початковій стадії історії оправи були відсутні, вони з'являються пізніше як необхідний функціональний елемент, що покликаний захистити від забруднення перший та останній аркуші рукописної (друкованої) книги. Спочатку їх пришивали до блока і навіть не приклеювали до кришок. З часом, для покращення зовнішнього вигляду звороту кришок і додаткового прикріплення кришок до блока, їх почали наклеювати. В сучасній книзі форзак є невід'ємною частиною кріплення палітурки до блока, що пов'язано з максимальним спрощенням процесу виготовлення книги. За конструкцією форзаци можуть бути суцільними, складеними, виклейними. Існує велика кількість різновидів форзаків, але всі вони є модифікаціями 4-х основних видів форзаків: пришивного, прошивного, приклейного та накидного.

Під фурнітурою маються на увазі будь-які накладні або функціональні елементи оправи, наявність яких характерна тільки для певних типів книг. Найчастіше на давніх оправах зустрічаються такі види фурнітури, як застібки, жуки, середники, наріжники, зав'язки.

Середники, наріжники та жуки були найдавнішими видами оздоблень, які з моменту їх появи виконували одночасно як захисну (запобігання пошкодженню лицьового боку покриття), так і естетичну функції. Середники та наріжники на побутових оправах XIV-XV ст. мали прорізаний орнамент, рубили їх, в основному, із заліза. Жуки ж — це гвіздки з великими шляпками різноманітної форми: круглої, краплевидної, ромбовидної, квадратної тощо. У XVI-XVII ст. з'являються

літі та гравіровані середники та наріжники. Поява застібок на оправах була викликана суто практичною необхідністю, що пов'язана з фізичними властивостями пергамену. Вони жорстко фіксували пергаментні (пізніше паперові) акруші книжного блока в одному і тому ж положенні, що запобігало їх деформації. В залежності від розміру книги оправа могла мати від однієї до чотирьох застібок. На східнослов'янських оправах відомі застібки двох видів — на шпеньок та на пробій, що за способом кріплення умовно можна поділити на візні та накладні. На оправах XII-поч. XIV ст., що дійшли до сьогодення, застосовувалися візні шпенькові застібки, і їх кількість коливалася від чотирьох (по одній на коротких ребрах і дві на бічному ребрі кришки) до двох (тільки на бічному ребрі кришки). На початку XV ст. оправи з чотирма застібками зникають з ужитку. Застібки на оправах лишаяються тільки на бічному ребрі кришки. З кінця XVI ст. візні шпеньки поступово витісняються застібками з накладними шпеньками та пробоями, що пов'язане із зміною форми кришок. Масове застосування накладних шпеньків на східнослов'янських оправах відноситься до другої пол. XVII-XVIII ст. Найчастіше літі накладні шпенькові застібки зустрічаються на оправах українських потних церковних книг. Застібки на пробій, що приходять на зміну шпеньковим, могли мати пробой двох різновидів: класичний (пластинка з прорізом) та складений (пластинка з віссю). В Західній Європі поява застібок на пробій пов'язана з появою готичних оправ і датується початком XV ст. На східнослов'янських оправах класичний пробій з'являється в XVI ст. Складений пробій на західноєвропейських оправах зустрічається вже в XV ст., а на східнослов'янських оправах — з XVII ст.

Накидна частина книжних застібок, як правило, складається з ременя, що одним кінцем кріпиться до нижньої кришки, а на другому закріплюють наконечник, що може мати вигляд кільця (шпенькова застібка) або гачка (застібка на пробій). Конструкцію ременів застібок можна розділити на три групи: трьохчасний, одночасний та плаский.

Іноді, особливо в окладних оправах, зустрічається різновид накидної частини застібки, названий «вертлюгом». Вертлюг — це дві металеві планки, з'єднані між собою за принципом шарніру. Застібка на вертлюзі зустрічається, в основному, на окладних оправах.

У XVIII ст. на зміну застібкам приходять зав'язки, що мали вигляд смужок шкіри або шовкових стрічок, які закріплювалися на обох кришках оправи. Зустрічаються лише на паперових рукописах, що мають кришки з картопу.

Досить рідко, але все-таки зустрічаються накладні елементи так

званого «особливого типу»: скоби, ручки, окуття ребер кришок, металеві накладки різної форми тощо.

Важливе значення має оздоблення оправи. Зовні шкіряна оправа прикрашалася стічатку накладними металевими елементами (середниками, паріжниками, жуками). У доповнення до них поверхні кришок прикрашалася гравіровкою (не характерною для східнослов'янських оправ), тисненням, розписом тощо. Для тиснення на поверхні оправи застосовували спеціальні інструменти: дорожники, басми, пакатки (ролики, прокати), середники, косиці, словесники, філети. Дорожник був найдавнішим інструментом для тиснення, який застосовувався для оздоблення оправ. За спостереженням С.О.Клепікова, в залежності від призначення басми поділяються на дві основні групи: басми бордюрні та басми наповнення. На східнослов'янських оправах тиснення накатками з'являється в другій пол. XVI ст., але на відміну від західноєвропейських оправ, тиснення бордюрними басмами не зникає, а продовжує співіснувати разом з накатками різних видів ще протягом XVII ст. Найвживаніші форми середників на східнослов'янських оправах – овальна, прямокутна, ромбовидна, кибалкова. Остання форма характерна для українських оправ. Різноманітними за формою та сюжетами були косиці, тобто кутові прикраси.

Вивчення оздоблення оправи – проблема дуже складна і потребує особливого до себе ставлення. Поєднання всіх видів оздоблення в книзі і комплексний художній аналіз системи оздоблення – проблема загальнокультурологічна. Структурний аналіз і збирання конкретного матеріалу за певною кодифікаційною системою дозволять перейти від описування оправи до її вивчення як явища культури.

У *Заключенні* подаються основні висновки дисертації.

Загальні висновки та результати.

Науково-джерелознавче і книгознавче вивчення технології та функцій оправи кодексу і раннього стародруку є частиною кодифікаційного аналізу рукописної книги і стародруку в цілому, оскільки формування рукописно-книжних традицій здійснювалося невіддільно від розвитку оправи.

Оправа є об'єктом спеціальної книгознавчої науки бібліопегістики. Формування науково-методичних основ опису сучасного матеріального стану оправи та наукової реконструкції її первісного вигляду є одним з найважливіших завдань бібліопегістики. Методика кодифікаційного аналізу оправи закладає основи розвитку її камеральної галузі, а також камеральної галузі археографії та кодикології.

В ході дослідження :

Проведено історико-кодикологічний аналіз оправ рукописних книг та стародруків, значну частину яких склали пам'ятки XIV-XVIII ст., переважно східнослов'янського, зокрема українського, походження з фондів Інституту рукопису та Інституту української книги ЦНБ ім.В.І.Вернадського НАН України.

Сформульовані науково-методичні основи описування сучасного матеріального стану оправи та наукової реконструкції її первісного стану, що є одним з найважливіших напрямів бібліопегістики.

Створена універсальна методика опису оправи на основі структурно-функціонального аналізу оправи, що дозволяє здійснювати всебічний аналіз технології оправи, її матеріалу, мистецтва та історії, а також закладає підвалини розвитку камеральної галузі бібліопегістики

Складена деталізована схема опису оправи для автоматизованих технологій обробки даних, що є основою для збирання та накопичення емпіричного матеріалу для аналізу історії книги та оправи.

Визначено загальний понятійний апарат для української бібліопегістики, встановлені основні дефініції.

Простежені тенденції зміни технологічних прийомів оправлення, форми оправ та їх оздоблення у XIV-XVIII ст. На основі аналізу оправи різного часу зроблений висновок про два періоди технологічного розвитку конструкції оправи. Важливим рубежем визначено XVI ст., в якому здійснюються суттєві зміни, пов'язані з витісненням старої школи, яка ґрунтувалася на візантійській технології, зростанням нових тенденцій в розвитку оправи, впливами західноєвропейських технологій. Розквіт майстерності в інтролігаторстві України характерний для першого періоду – XI-XVI ст. Пріоритети мистецтва оправи за рахунок технології виявилися в наступному періоді – в XVII-XVIII ст. Найвищого розквіту мистецькі функції інтролігаторства в Україні досягли в XVII ст.

Виявлення, облік та вивчення найданіших оправ до XVI ст., яких збереглося конче мало, є важливим першочерговим завданням істориків оправи, археографів та кодикологів. Це дозволить простежити розвиток самобутньої української оправи, виявити ті умови, які сприяли розквіту української інтролігаторської майстерності в XVI-XVII ст., і з нових позицій поставити питання про бібліопегістичні дослідження.

Основний зміст дисертації відображено в таких публікаціях:

1. Методика описання переплётів рукописних и старопечатных

книг // Исследование, реставрация и консервация средневековых рукописных памятников (16-21 окт. 1989 г.): Тезисы докладов / ВНИИР. – М., 1989. – С. 12-15.

2. Сохранность рукописных и старопечатных фондов: задачи научного исследования физического состояния фонда и методика его анализа // Исследование, реставрация и консервация средневековых рукописных памятников (16-21 окт. 1989 г.): Тезисы докладов / ВНИИР. – М., 1989. – С. 48-50. (У співавторстві з Л.А.Дубровіною).

3. Создание вспомогательных иллюстрированных справочников в отделе рукописей ЦНБ им. В.И.Вернадского АН УССР для изучения истории отечественного переплёта // Тез. докл. и сообщ. республ. науч. конф. “Перспективы развития библиотечного дела в Украинской ССР”, 16-18 окт. 1990 г. – К., 1990. – Ч.1. – С. 81-82.

4. Археографическое описание украинского переплёта XVI-XVIII вв.: к проблеме о терминологии // Библиотека – Информатизация – Наука (Тезисы докладов и сообщений республиканской научной конференции, 8-10 окт. 1991 г., г. Киев). – К., 1991. – Ч. 2. – С.59.

5. Кодикографія української та східнослов'янської рукописної книги і кодикологічна модель структури формалізованого опису рукопису / АН України, ЦНБ ім. В.І.Вернадського, ІУА. – К: ІУА, 1992. – 152 с. (У співавторстві з Л.А.Дубровіною).

6. Завдання контролю та аналізу збереження фондів рукописних книг // Рукописна та книжкова спадщина України: Археографічне дослідження унікальних архівних та бібліотечних фондів. – К., 1993. – Вип 1. – С.172-177.

7. Гальченко О.М. Оправа рукописної книги в археографічному опису // Наукова бібліотека в сучасному соціокультурному контексті: Тези доповідей міжнародної наукової конференції (Київ, 12-15 жовт. 1993 р.) – К., 1993. – Ч.1. – С.87-89.

Підписано до друку 17.05.94 р.

Формат 80x84 $\frac{1}{16}$

Друк офсетний ротаритивний

Умовл. друк. арк. I, O

Тираж 100. Зам. 59

1994 р. Безгаштовний

РВЦ ЦНБ України

252099, Київ-39, просп. 40-річчя Жовтня, 3

457 336

AB 30.230

AB 30.230